

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

УДК 332.334:338.431:631.15
JEL Classification: Q15, D19

DOI: 10.37332/2309-1533.2021.5-6.11

Неміш Д.В.,
*канд. екон. наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділом економіки,
Прикарпатська державна сільськогосподарська станція
Інституту сільського господарства Карпатського регіону,
м. Івано-Франківськ,*
Гуменюк М.М.,
*канд. екон. наук, асистент кафедри публічних, корпоративних
фінансів та фінансового посередництва,
Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича,*
Баланюк І.Ф.,
*д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри обліку і оподаткування,
Шеленко Д.І.,
д-р екон. наук, доцент,
професор кафедри теоретичної і прикладної економіки,
ДВНЗ "Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника",
м. Івано-Франківськ*

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МАЛИХ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ РЕГІОНУ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ

Nemish D.V.,
*cand.sc.(econ.), senior researcher, head at the department of economics,
Precarpathian State Agricultural Experimental Station of the
Agricultural Institute in Carpatian Region of National Academy
of Agrarian Sciences of Ukraine, Ivano-Frankivsk*
Humeniuk M.M.,
*cand.sc.(econ.), assistant prof. of department of public,
corporate finances and financial mediation,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,*
Balaniuk I.F.,
*dr.sc.(econ.), professor, head at the department of accounting and taxation,
Shelenko D.I.,
dr.sc.(econ.), assoc. prof.,
professor at the department of theoretical and applied economics,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk*

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AGRICULTURAL ENTERPRISES OF THE REGION IN THE CONTEXT OF LAND MARKET FORMATION

Постановка проблеми. Упродовж останніх п'яти років питання формування ринку землі та впливу цього процесу на розвиток малих аграрних підприємств привертають увагу науковців держави через те, що саме дані підприємницькі структури спроможні конкурувати з великими

сільськогосподарськими підприємствами, розвивати сільський сектор та підтримувати економічний добробут населення.

Оскільки аграрний сектор залишається номером один із точки зору формування доданої вартості (до 20% валового внутрішнього продукту країни і майже 50% валютної виручки) та забезпечення сталого розвитку держави, реформування ринку землі сьогодні є стратегічним для країни. Відповідно, розвиток малих аграрних підприємств у контексті формування ринку землі є актуальним напрямком наукових досліджень, оскільки важливими залишаються проблеми, які стосуються купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення та досягнення економічного зростання малих аграрних підприємств в умовах обмеженості фінансових ресурсів. Тому стимулювання економічного зростання малих аграрних підприємств, підтримка його темпів на незмінному та оптимальному рівні є важливим стратегічним планом економічної політики держави.

Розвиток малих аграрних підприємств у контексті формування ринку землі слід розглядати не як розрізнену частину, а як єдине ціле, елементи якого взаємодоповнюють один одного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку малих аграрних підприємств та їх ролі у формуванні ринку землі присвячено праці відомих дослідників.

Як зазначають Я. М. Гадзало та Ю. Я. Лузан, найбільш небезпечним є те, що ще до тепер не сформовано ефективного землевласника, а також не розв'язано питання щодо ощадливого, доцільного та екологічного безпечного використання земельних ресурсів [1, с. 8].

М. В. Гладій та Ю. Я. Лузан, досліджуючи сучасні проблеми земельного реформування, зазначають, що у державі не врахували 5 млн га земель селянських господарств, 500 тис. га земель колективного садівництва і городництва та інші землі, які втратили свого власника та взагалі не використовуються, що і має вплив на ринковий обіг землі на оцінку їх вартості [2, с. 14]. За їх твердженням, на сьогодні створюються сприятливі умови для кредитування малих аграрних підприємств з метою додаткової купівлі земель необхідних розмірів, що унеможливить нерегульовану купівлю та скупчення в одного власника земель сільськогосподарського призначення [2, с. 17].

Н. П. Резнік основою розвитку країн з ринковою економікою називає саме мале підприємництво як найбільш масову, динамічну й гнучку форму ділового життя суспільства. За своєю природою воно більше орієнтоване на локальні й місцеві ринки, тому вирішальне значення під час створення сприятливих умов для зростання ефективності цього економічного сектора відіграє соціально-економічна політика саме місцевих органів влади [3, с. 36]. На нашу думку, дані особливості матимуть місце і в процесі формування ринку землі.

В. Я. Месель-Веселяк та М. М. Федоров зазначають, що до останнього часу земля не оцінювалась, що негативно впливало на сільськогосподарське виробництво. Сільськогосподарські товаровиробники недоотримували значні суми коштів, що гальмувало розвиток сільськогосподарського виробництва і соціальної сфери на селі. Визначено, що грошова оцінка сільськогосподарських земель дасть можливість вирівняти економічні умови господарювання в галузі [4, с. 18].

І. М. Миценко та Т. В. Решитько зазначають, що суттєві розбіжності у поглядах вчених, політиків, власників земельних угідь та землекористувачів на майбутню модель ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні зумовлюють загострення протиріч у суспільстві [5, с. 24].

На думку Ю. О. Швець та І. О. Грінберг, зменшення обсягу валової продукції сільського господарства, звуження фінансової бази розвитку аграрних підприємств, скорочення кількості малих господарств – все це говорить про необхідність зняття мораторію з ринку землі і впровадження відкритого ринку задля того, щоб залучити не тільки іноземних інвесторів, але й вітчизняних, а також задля вдосконалення і розвитку земельних відносин в країні [6, с. 164].

Л. Таратула та Н. Ступень наголошують, що нині громадяни України отримали у власність мільйони гектарів продуктивних земель для розширення власного селянського господарства, організації фермерських підприємств [7, с. 376]. Водночас, як вважають В. В. Бойко та В. Р. Крупа, наслідком діяльності агрохолдингів є зменшення зайнятості населення та його міграція, значні перешкоди для розвитку малого аграрного бізнесу [8, с. 4].

Проаналізувавши наукові доробки вищезазначених вчених, варто відзначити, що вплив функціонування ринку землі на рівень розвитку сільськогосподарського виробництва розглядався у вимірі господарської діяльності сільськогосподарських підприємств загалом незалежно від їх розміру. Водночас, подальшого дослідження потребує визначення перспектив розвитку та пошук нових шляхів оптимізації діяльності малих аграрних підприємств в умовах формування ринку землі. Тому подальша праця на науковій ниві в даному напрямку залишається актуальною.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити перспективи розвитку малих аграрних підприємств з огляду на трансформаційні процеси, що відбуваються у контексті формування ринку землі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трансформації земельних відносин, починаючи з початку 90-х рр. ХХ ст. і до 2021 р., переживали різні етапи переходу форм власності та втручання

держави у врегулювання земельних відносин. Мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні продовжували 10 разів. За 28 років впровадження земельної реформи по цій темі накопичилося дуже багато розрізненої інформації. В процесі реформування всі заходи, в основному, зводились до надмірної роздробленості сільськогосподарських угідь. А недосконала практика реформування поглибила екологічну незбалансованість земельного фонду, викликала зниження ефективності використання й охорони земель.

Сьогодні управління земельними ресурсами розглядається як важлива теоретична та методологічна проблема на різних рівнях влади. В процесі реалізації державної земельної політики від органів державної влади, що працюють у сфері земельних відносин, очікується орієнтація на раціональне використання та охорону земель, забезпечення харчової безпеки країни та створення екологічно безпечних умов для ведення господарської діяльності та життя людей. Перехід земель під контроль об'єднаних територіальних громад є звичайною європейською практикою в процесі децентралізації. З точки зору децентралізації, основною метою земельної реформи є забезпечення стійкого соціального та економічного розвитку територій завдяки ефективному управлінню у сфері землекористування. Існує необхідність регулювання порядку встановлення меж площі об'єднаних територіальних громад та спрощення процедури розробки та затвердження документів, що стосуються організації земельних відносин. Проте в Україні відсутня законодавчо затверджена загальна стратегія розвитку земельних відносин. Водночас, населення покладає великі сподівання на те, що необхідні законодавчі документи щодо регулювання ринку землі забезпечать адекватне вирішення проблем у сфері земельних відносин, підвищення рівня довіри ділових людей та суспільства до системи земельних відносин та розвитку сільських територій.

З іншого боку, для ефективного розвитку вітчизняного аграрного сектору на сьогодні дуже важливим є розвиток малого сільськогосподарського товаровиробника. Перспективи розвитку малих аграрних підприємств напряму пов'язані із формуванням ринку землі, оскільки основою їх функціонування є саме земля. Затягнутий у державі процес щодо формування ринку землі призвів до розвитку монополізації. Відповідно, формування ринку землі для малих аграрних підприємств та великих агрохолдингів має не однакове значення, через їх різну зацікавленість. Перш за все, необхідно виявити напрямки та механізми, які здатні забезпечити розвиток малих аграрних підприємств. Формування ринку землі повинно першочергово враховувати інтереси малих аграрних підприємств, для яких земля має стратегічний характер, оскільки вона забезпечує можливості до ведення господарської діяльності.

Аналіз структури власності на землю в Україні за останні роки підтверджує, що спостерігалось скорочення площі земель, які перебували у державній власності, і збільшення приватної та комунальної власності (рис. 1). У зв'язку з відкриттям ринку сільськогосподарських земель та передачі земель сільськогосподарського призначення об'єднаним територіальним громадам, така ситуація матиме тенденцію до продовження.

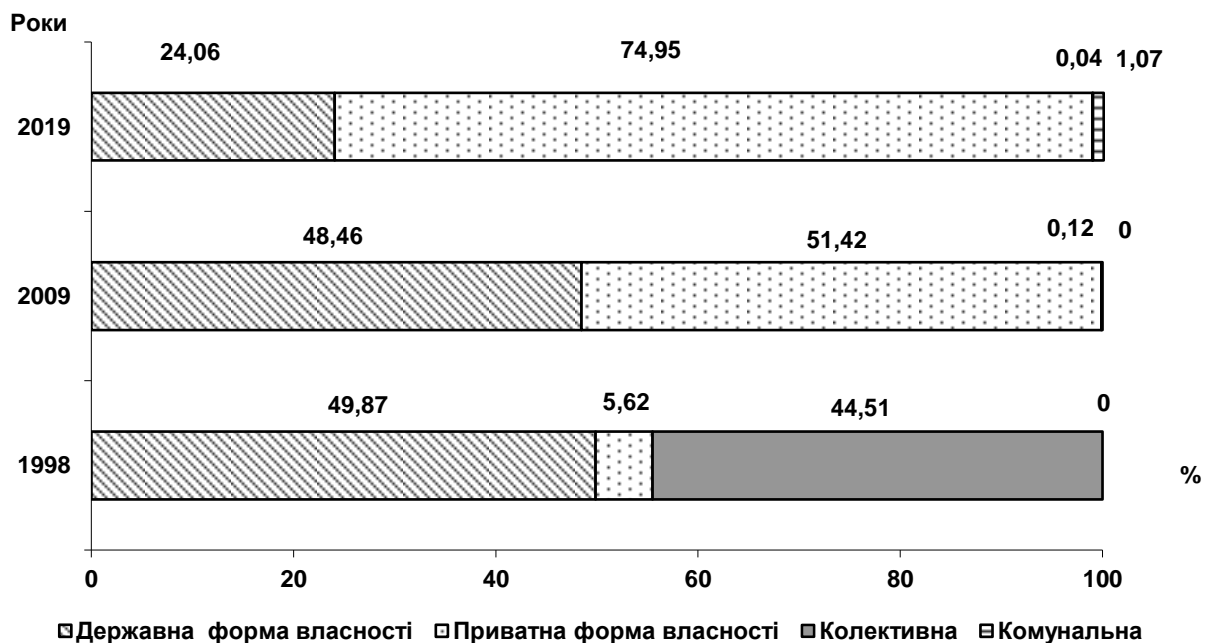

Рис. 1. Динаміка трансформації структури та розподілу земельного фонду за формами власності

Джерело: розраховано за даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [9]

Сформований ринок землі створює умови для ефективного використання земельних ділянок суб'єктів господарювання, дає можливість окремим суб'єктам відмовитися від земельної ділянки, а саме продати або здати в оренду, задля більш ефективного та раціонального її використання. В результаті розпаювання більшість земель опинилася у власності саме особистих селянських господарств. Зазвичай ці господарства використовують присадибні земельні ділянки для виробництва продуктів харчування і одержання додаткового доходу за рахунок реалізації надлишків вирощеної продукції. Проте сьогодні сільські родини все менше залежать від особистого господарства, а основні трудові зусилля зосереджуються на досягненні успіхів у діяльності поза межами свого господарства [10, с. 78]. Функціонування ринку землі дає можливість тим селянським господарствам, які бажають продовжити займатися виробництвом сільськогосподарської продукції, розширити масштаби своєї діяльності та трансформуватися у малі аграрні підприємства. Інші ж отримують право отримати грошові кошти в результаті реалізації землі.

Багато економістів, експертів переконують, що завдяки запуску ринку сільськогосподарських земель відбудеться шалений прорив [11]. Проте в зв'язку з рядом особливостей, ситуація в даному плані не є однозначною, а існуючі стримуючі чинники можуть стати перевагами для малих аграрних підприємств:

1. Існує ризик того, що сільськогосподарські підприємства, маючи можливість орендувати землю, не будуть витрачати кошти на її придбання, заощаджуючи власні фінансові ресурси. Крім того, землі сільськогосподарського призначення подрібнено, а середній розмір ділянки становить 2–3 га. При цьому середньостатистичне поле включає кілька десятків окремих земельних ділянок. Для того, щоб придбати одразу все поле, у підприємств не вистачатиме коштів. Водночас функціонування малого аграрного підприємства у формі фермерських господарств на основі сімейної власності на землю та купівлі незначної площі має кращі перспективи.

2. Інфраструктура ринку сільськогосподарських земель вже давно сформована. Однак, щоб не допустити перетворення землі на спекулятивний ресурс, куди просто вкладаються вільні кошти, потребують вирішення деякі моменти щодо окреслення кола покупців земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Власниками даних земель мають ставати реальні товаровиробники, які вже займаються сільським господарством. Тобто або існуючі сільськогосподарські підприємства, або новостворені в результаті трансформації фермерські господарства.

3. Земля повинна належати тому, хто на ній працюватиме. Ось у цьому головний сенс земельної реформи. Важливо обмежити концентрацію землі в одних руках, щоб розподілити її більш-менш рівномірно і уникнути зловживань. У руках однієї особи повинно концентруватися стільки землі, щоб доходи від здавання її в оренду не перевищували дохід від заробітної плати, бо тоді навіщо працювати самому, якщо можна, як рантє, здавати землю в оренду. Тобто знову ж таки перспектива за розвитком малого аграрного підприємства.

Саме в зв'язку з важливістю розвитку малих аграрних підприємств в контексті земельної реформи вживається ряд заходів щодо їх підтримки. Сьогодні новоствореним фермерським господарствам у період їх становлення (перші три роки після створення) виділяється бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) один раз виключно для провадження сільськогосподарської діяльності у розмірі 5 тис. грн на 1 гектар, але не більше 100 тис. грн на одне фермерське господарство. На жаль, це компенсує лише незначний відсоток вартості одного гектара. Також Кабмін схвалив проєкт постанови, згідно з якою, кредити малим фермерам на придбання землі сільськогосподарського призначення можуть надавати під державні гарантії. Такі кредити надають вже понад десять банків. Щоправда, з-поміж них лише три відомі широкому загалу: Укргазбанк, Ощадбанк та Credit Agricole.

Запуск ринку землі – дуже повільний та поступовий процес. Крім того, ринок орієнтується на спроможності покупців, якими є, перш за все, нинішні орендарі ділянок. Так, в Україні на 10 липня 2021 року зареєстровано 27,5 тисяч випадків відчуження земельних ділянок відповідно до Закону про ринок землі. Згідно даних Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, більше ніж по 2 тисячі договорів укладено на територіях Хмельницької, Київської, Полтавської та Харківської областей. Більш детальний аналіз засвідчує, що зазвичай – це звичайна купівля-продаж землі чи городу біля хати, рідко – клаптик комунальної землі. Найбільша площа відчужених земельних ділянок відзначається у Кіровоградській (9771 га) та Харківській (8639 га) областях за ціною 29,6 тис. грн та 33,6 тис. грн відповідно. Найвища середня вартість 1 га відчужених земель спостерігалася в Івано-Франківській області – 245,4 тис. грн. Ситуація щодо купівлі паїв не відзначається динамічністю. Адже, щоб купити пай, треба зробити експертизу ділянки, чекати місяць на використання права першочергового викупу, оплатити послуги нотаріуса, виготовити технічну документацію, заплатити 5% податку, 1,5% військового збору, тож «набігає» близько 500–600 доларів. Якщо купуєш 3–4 гектари, така оплата ще нормальна, а якщо

20–30 сотих, то вартість послуг щодо купівлі може перевищувати вартість самої землі. Такі умови є стримуючими для тих, хто прагне реалізувати своє право власності на земельну ділянку.

Розвиток аграрної галузі є пріоритетом нашої країни, тому одним із головних напрямів підвищення ефективності землекористування має бути оцінка потенціалу сільськогосподарських земель з одночасним внутрішнім структурним перерозподілом кожної категорії земель та урахуванням регіональної специфіки.

Позитивні аспекти функціонування ринку землі дозволятимуть:

- здійснювати аграрне виробництво, забезпечуючи підвищення родючості ґрунтів;
- нести відповідальність за придбану землю;
- мати чітко сформовану та узгоджену законодавчу базу як у сфері ринку землі, так і щодо вирішення окремих питань з урегулювання відносин, де постійно виникають правові колізії [12];
- ураховувати інтереси усіх учасників ринку землі;
- вчасно отримувати кошти власникам земельних ділянок за продану належну їм земельну ділянку, не чекаючи щомісячного отримання орендної плати;
- розумно використовувати сільськогосподарські угіддя;
- підвищувати рівень інноваційної та інвестиційної спроможності територіальної громади;
- забезпечити цільовий характер використання землі та системність заходів щодо захисту ґрунтів;

– закріпити правову базу для вирішення питання щодо продажу землі.

Можна також виділити проблеми, які пов'язані із формуванням ринку землі:

- протиріччя між малими аграрними підприємствами та великими підприємствами: великі підприємства спроможні запропонувати вищу ціну за землю, а також її купити одним масивом [13];
- дрібноконтурність земельних ділянок;
- тривалість і складність процедури підготовки угод;
- відсутність програм узгодження дій, спрямованих на зони з особливими проблемами;
- збільшення ресурсної бази підприємств;
- переважаюче екстенсивне землеробство;
- збільшення рівня занедбаності та невикористання земель (через міграцію населення за кордон, старіння населення, виїзд працездатного населення у міста);
- значна площа сільськогосподарських земель не використовується, оскільки перебуває у власності людей, які не проживають у сільській місцевості, а також населення, старшого за віком. Це викликає складнощі, тому що неможливо забезпечити достойний рівень життя сільського населення, а у подальшому – гальмується розвиток сільських територій;
- неефективне землекористування;
- є земельні ділянки, власники яких помирали, а спадкоємці її ще не переоформили на себе.

У європейських країнах, де добре зарекомендував себе ринок землі, помітний позитивний ефект у розвитку малих аграрних підприємств. За умови активного формування ринку землі малі аграрні підприємства матимуть змогу конкурувати з агрохолдингами. Важливим є приклад Румунії, яка має найбільшу кількість володінь ЄС [14, с. 129]. Там спостерігається неефективність надмірної фрагментації сільськогосподарських земель, спричиненої законами та заходами, прийнятими у попередній період. На існування дрібних володінь впливають структура земельної власності та, водночас, рівень підготовки та досвіду власників (керівників господарств). Варто відзначити історичну еволюцію румунського села, румунську селянську психологію щодо власності, бажання мати землю, яка була б лише його, і потребу бути єдиним, хто керує нею та має переваги від її експлуатації. Існуючий страх більше не мати землі, породжений системою, яка відбирає землю у селянина, залишаючи його без основного об'єкта праці, призвів до блокування щодо асоціації, кооперації, оренди або будь-якої іншої форми, яка могла б збільшити розміри агрохолдингів. Даний фактор негативно впливає на формування конкурентоспроможного сільського господарства з європейською орієнтацією на управління.

Висновки з проведеного дослідження. Складовою економічних процесів в Україні є малі аграрні підприємства як найбільш гнучкі організаційно-правові форми господарювання, які здатні заповнювати вільні ніші на ринку.

Активізувати розвиток малих аграрних підприємств, за умови функціонування ринку землі, можна у таких напрямках:

- зміцнення позицій малих аграрних підприємств за рахунок придбання земель сільськогосподарського призначення у власність;
- підтримка екологічної рівноваги та покращення родючості ґрунтів;
- вирішення суперечностей у сфері земельних відносин;
- фінансово-кредитна та інформаційна підтримка з боку держави з питань формування ринку землі;
- інституційні зміни у сфері земельних відносин.

Література

1. Гадзало Я. М., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: проблеми та перспективи розвитку аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2017. № 1. С. 5-14.
2. Гладій М. В., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: сучасні проблеми і шляхи вирішення. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 6-19.
3. Резнік Н. П. Розвиток малих форм господарювання: проблеми і перспективи в регіональному АПК. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки*. 2015. Вип. 11(3). С. 32-37.
4. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Методичні підходи до визначення грошової оцінки земель. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 18-23.
5. Миценко І. М., Решитько Т. В. Проблеми формування ринку землі в Україні в контексті дотримання соціальних гарантій для мешканців сільської місцевості. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2019. Вип. 3(36). С. 24-36.
6. Швець Ю. О., Грінберг І. О. Аналіз ринку землі України за сучасних умов. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 29. С. 164-170.
7. Taratula R., Stupen N. Land Resources Management in Ukraine Under the Conditions of the Local Government Reforming. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*. 2018. Vol. 18. Issue 4. P. 375-382.
8. Бойко В. В., Крупа В. Р. Механізми та інструменти управління розвитком суб'єктів малого підприємництва. *АГРОСВІТ*. 2019. № 20. С. 3-10.
9. Держгеокадастр. Структура земельного фонду України. 2019. URL: land.gov.ua (дата звернення: 20.06.2021).
10. Неміш Д., Гуменюк М., Баланюк І., Шеленко Д., Сас Л. Перспективи розвитку особистих селянських господарств у контексті адміністративної децентралізації. *Вісник аграрної науки*. 2021. № 2(99) С. 76-87. URL: https://agroviznyk.com/pdf/ua_2021_02_10.pdf (дата звернення: 28.06.2021).
11. Мартин А. Розвиток села чи високоефективне виробництво? *Вісник Офіційно про податки*. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100006842-rozvitok-sela-chi-visokoefektivne-virobnitstvo> (дата звернення: 19.05.2021).
12. Balaniuk I. F., Shelenko D. I., Biloshkurskyi M. V., Povorozniuk I. M., Slatvinska L. A. An integrated approach to the enterprises' business efficiency assessment. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2020. No. 42(4). P. 486-496. URL: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/2006/1471> (дата звернення: 22.04.2021).
13. Яців І. Б., Соловей Ю. І. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах : монографія. Львів : Вид-во АТБ «НВК», 2019. 182 с.
14. Dobre R., Costin Cîrstea A. Land property structure – a limiting factor in strengthening the agricultural holdings. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*. 2013. Vol. 13. Issue 2. P. 127-132.

References

1. Hazdalo, Ya.M. and Luzan, Yu.Ya. (2017), "Land reform: problems and prospects for the development of the agricultural economy", *Ekonomika APK*, no. 1, pp. 5-14.
2. Hladii, M.V. and Luzan, Yu.Ya. (2020), "Land reform: current problems and solutions", *Ekonomika APK*, no. 2, pp. 6-19.
3. Reznik, N.P. (2015), "Development of small forms of management: problems and prospects in the regional agro-industrial complex", *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Ekonomichni nauky*, Iss. 11(3), pp. 32-37.
4. Mesel-Veseliak, V.Ya. and Fedorov, M.M. (2021), "Methodical approaches to determining the monetary value of land", *Ekonomika APK*, no. 4, pp. 18-23.
5. Mytsenko, I.M. and Reshytko, T.V. (2019), "Problems of land market formation in Ukraine in the context of compliance with social guarantees for rural residents", *Tsentrlnoukrainskyi naukovyi visnyk. Ekonomichni nauky*, Iss. 3(36), pp. 24-36.
6. Shvets, Yu.O. and Hrinberh, I.O. (2020), "Analysis of the land market of Ukraine under modern conditions", *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, Iss. 29, pp. 164-170.
7. Taratula, R. and Stupen, N. (2018), "Land Resources Management in Ukraine Under the Conditions of the Local Government Reforming", *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, Vol. 18, Issue 4, pp. 375-382.
8. Boiko, V.V. and Krupa, V.R. (2019), "Mechanisms and tools for managing the development of small businesses in agriculture", *AHROSVIT*, no. 20, pp. 3-10.
9. "State Geocadastre. The structure of the land fund of Ukraine. 2019", available at: land.gov.ua (access date June 20, 2021).

10. Nemish, D., Humeniuk, M., Balaniuk, I., Shelenko, D. and Sas L. (2021), "Prospects for the development of personal farms in the context of administrative decentralization", *Visnyk ahrarnoi nauky*, no. 2(99), pp. 76-87, available at: https://agrovisnyk.com/pdf/ua_2021_02_10.pdf (access date June 28, 2021).
11. Martyn, A. "Rural development or highly efficient production?", *Visnyk Ofitsiino pro podatky*, available at: <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100006842-rozvitok-sela-chi-viskoeffektivne-virobnitstvo> (access date May 19, 2021).
12. Balaniuk, I.F., Shelenko, D.I., Biloshkurskyi, M.V., Povorozniuk, I.M. and Slatvinska, L.A. (2020), "An integrated approach to the enterprises' business efficiency assessment", *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, no. 42(4), pp. 486-496, available at: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/2006/1471> (access date April 19, 2021).
13. Yatsiv, I.B. and Solovei, Yu.I. (2019), *Uchast malykh vyrobnykiv silskohospodarskoi produktsii v intehrovanykh strukturakh* [Participation of small producers of agricultural products in integrated structures], monograph, Vyd-vo ATB "NVK", Lviv, Ukraine, 182 p.
14. Dobre, R. and Costin Cîrstea, A. (2013), "Land property structure – a limiting factor in strengthening the agricultural holdings", *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, Vol. 13, Issue 2, pp. 127-132.